

הפרגוד", כי "לטהר כל ישראל יחד אי אפשר, אך אם יטהרו שליחי צבור [לפני התפילה] בכל מקום ימהרו ביאת הגואל". ולפיכך גם "מי שאין לו מקוה, או אנוס ואינו יכול לטבול במקוה, ירחץ ידיו ויאמר זה קודם הרחיצה מהאר"י ז"ל", ומובאת תפילה³²². משמע, אין לוותר על הטבילה.

יז. שינה

בספר שלחן הטהור, שהוא אוסף דינים והנהגות של רבי יצחק אייזיק יחיאל ספרין מקומרנא, כתוב (סי' רן ס"ק ג) בשם ר' משה ליב ש"מי שיש לו נשמה כשירה ישן בערב שבת". וכן מעידים על מהר"ם מלעכווי' [טש] ש"הי' מדקדק מאד לישן שינת הצהרים מעט בעש"ק [=בערב שבת קודש] שגם זה הוא מכבוד ש"ק שיהיה לו דעת צלולה לקבלת שבת"³²³. משמע, אדם מזדכך גופנית ונפשית בערב שבת. שלווה נסוכה על הכל ביום השבת ולקראתו. כל מעשי האדם מיועדים לתכלית של כבוד שבת קודש על כל המשתמע מכך. ר' שלמה מקרלין אף הפליג ודרש לעשות כן במסירות נפש³²⁴.

יח. מאכלי בשר

כחלק מהתנוצצות אוירת השבת יש לראות במסופר במשמרת שלום, סי' כד אות ט, שם מביא מנהג רבותיו שלא לאכול בערב שבת "מאכלי חלב, [אלא] רק בשר", כנהוג בשבת. וכן נהג ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש³²⁵. אפשר כי ראשיתו של המנהג לאכול כזית בשר בערב שבת מקורה ברעיון שיש להוציא מלבם של הנוצרים שנמנעים מאכילת בשר בערבי שבת³²⁶. לאמיתו של דבר, כבר רבינו בחיי, בפירושו לדבר' יח י-יא (ונזכרו דבריו גם לעיל, שער א הערה 119), ציין שלכאורה משום שליטתו של הכוכב שבתאי בשבת היה מן הראוי ללבוש שחורים ולהימנע מאכילת בשר ותשמיש המיטה. אולם, כדי להבליט את נחיתותה של התפיסה האסטרולוגית ולהציב מעליה את השלטון האלוהי, יש לעשות את ההיפך. אבל דברי רבינו בחיי מתייחסים ליום השבת גופו. למעשה, נאמרו טעמים

322 ראה ספר בעל שם טוב, שם, עמ' מא-מב. מיוחס שם לראש חסד לאברהם.

323 משמרת שלום, סי' כד ס"ק ט, לד ע"ג. ראה גם דרכי חיים ושלום, סי' שנה (צ"ל: שנד): "בעש"ק הי' מדקדק ביותר שלא לבטל שינת היום", והסתמך בכך על המגיד ממזריטש. למעשה, רבים מצדיקי החסידות קיימו מנהג זה. ראה גם בית רבי, סד ע"א, הע' ב; ר' מנחם מנדל שניאורסון, תורת מנחם, ב, ברוקלין תשנ"ד, עמ' 445.

324 ראה לעיל, הע' 52.

325 צוטט בדרכי חיים ושלום, סי' שנא הע' ג.

326 ראה שפרבר, מנהגי, השלמות ותוספות לחלק ב עמ' מד (ח"ג, עמ' פ). וראה גם מנהג ישראל תורה, ח"ב, עמ' טז. הקושי בהסבר זה הוא מדוע לא נתקיים המנהג מחוץ למסגרת התנועה החסידית. אם כי איזו להוציא מכלל אפשרות שיש עדויות על קהילות נוספות.

נוספים³²⁷, ואציין רק את זה שבסיסו הוא קבלי: קבלת האר"י, כידוע, אוסרת אכילת בשר אחר גבינה שש שעות³²⁸, ואם יאכל גבינה בצהרי היום הרי, בעיקר בימי שישי קצרים (ולא מצאו לנכון לשנות בימי הקיץ הארוכים), לא יוכל לאכול בשר בסעודת שבת.

יט. הכרזה על השבת המתקרבת

בין המאמצים לשמור על אוירת קדושה יש למנות גם את הפרט הבא. אישים שונים נהגו לסוב על הפתחים והחנויות ("על כל חצר וחצר ועל החנויות") כדי להזהירם להקדים ולסיים את מלאכותיהם. למעשה, נוהג זה קיים מאז ימי נחמיה – שהעמיד שומרים (נחמ' יג טו-כב) – והמקדש, שבו נהגו לתקוע ולהזהיר³²⁹. אכן, במסכת סוכה, נג ע"ב, נזכרו שש תקיעות, והמקובל ר' טודרוס אבולעפיה, בן המאה השלוש-עשרה, ציין זאת "כנגד ששת ימי המעשה לא פחות ולא יותר"³³⁰. מנהג זה נמשך גם בימי הביניים ונזכר בספרות ההלכה. למשל, בספר העתים, לר"י אלברצ'לוני, סעיף טז (תשכ"ד, עמ' 23); רמב"ם, הלכות שבת, פרק ה הל' יח-כ, המזכיר את שש התקיעות שהיו תוקעים בערב שבת במקום גבוה "כדי להשמיע כל אנשי המדינה", וזאת, כאמור, בעקבות המקובל בבית-המקדש. והנה, בספר ההלכי אור זרוע כתוב: "מנהג כשר הוא במלכותנו בארץ [אוסטריה], שלאחר הקדושה מכריזין השמשנים והתנוקות להדליק נרות של שבת כי כבר יש לקבל שבת ולפרוש מן מלאכות"³³¹. וכן נאמר בסידור כמנהג אשכנז, הדרת קדש (ונציה שנ"ט, שכה ע"ד): "נוהגין בויניציאה חצי שעה קודם שבת ומכריזין שעדיין יש חצי שעה לבד להיות שבת". עדות מעניינת נשמעת בפי הב"ח, או"ח, סי' רנו: "ועכשיו מנהג בקהלות גדולות כשהגיע חצי שעה סמוך למנחה מכריז השמש לבשל דגים, והוא במקום התקיעה הראשונה ... וכן ראוי לנהוג בכל מקום. אף על פי שמקצתם דרים בין הגוים יודיעם השליח צבור מבית לבית". אתה למד אפוא שמנהג זה היה מקובל בצורות שונות בקהילות ישראל, ואף נמצאו דרכים להתגבר על תקלות מקומיות. אולם ניסוחו של ר"י קארו, בצפת של המאה הט"ז, בשו"ע סי' רנו – "כשהיו ישראל ביישובן היו תוקעין ע"ש שש תקיעות כדי להבדיל את העם מן המלאכה" – מעלה השערה, שמא יש פה זכר של מנהג שאינו רווח, אולי בגלל קשיי התמודדות עם אוכלוסיה לא-יהודית.

מכל מקום, ברור שדחיפה חזקה לכך ניתנה בזמנו של ר"י קארו בחוגי המקובלים. בצפת נהגו בכך "חסידים": "שיש חסידים שהולכים ע"ש ב' שעות קודם היום"³³² על

327 ראה, למשל, לקוטי מהרי"ח, ג ע"ב.

328 האר"י עצמו החמיר הרבה יותר. וראה גם שפרבר, מנהגי, ב, עמ' קלב-קלו.

329 וראה לעניין זה גילת, פרקים, עמ' 316-317. וכן פלביוס, מלחמות, ספר ב, פ"ט סעיף יב. בבבל לא נהגו כך. ראה מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרח"ץ, סי' נד. ראה גם ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 894-899.

330 אוצר הכבוד, לשבת לה ע"א. הסבר קבלי נוסף לשש התקיעות תמצא בגנת ביתן, עמ' 62.

331 אור זרוע, ח"ב, הל' ערב שבת, סי' יא, זיטאמיר תרכ"ב, ד ע"ג.

332 יש להסתפק אם נפלה המלה "חצות". או מה שיותר נראה. שמדובר על השעות הסמוכות לפני

הבתים ועל המבואות להזהיר בני אדם על שמירת שבת. שכל המקיים שמירת שבת כאילו קיים כל המצות [ירושלמי נדרים פ"ג ה"ט]³³³. במיוחד הצטיין רבי אברהם הלוי ברוכים, שהיה "מזרז את העם בכל ערב שבת על ענין שמירת שבת, שיאפו ויבשלו מבעוד יום ולא יבואו לחלל את השבת"³³⁴. לא לחינם זכה רבי אברהם להיקרא³³⁵ "אפוטרופוס גדול לשבת". במקור האחרון נאמר עליו שהחל בכך "מחצו" ליל ששי ואילך לזרז את העם שיכינו את אשר יביאו ושתהא אשה משכמת ואופה, ושיהיו נועלין את החנויות סמוך למנחה קטנה". נוהג זה נזכר גם בספר קול שמחה, בסוף המאה הט"ז. יתר על כן, בחמדת ימים, לז"ע³³⁶, אף נאמר כי אדם שלא היו לו בנים הוצע לו "להיות סובב ברחובות קריה בערבי שבתות ובמוצאי שבתות להזהיר את העם להוסיף מחול הקדש, ובכך ימצא תקון לנפשו".

נימה נוספת מופיעה בספר מוסר חסידי: "וביותר צריך לזרז בעלי החנויות לסגור החנויות מבעוד יום כי סמוך לשבת הבע"ד [=הבעל דבר = סט"א] מתגבר ומביא להם קונים והרבה באים לקנות צרכי מצוה [כגון] נרות לכבוד שבת, אל תאבו ולא תשמעו להם כי הם שלוחי הבע"ד"³³⁶. כבר ראינו לעיל (בסעיף שלום ומחלוקת) כי ככל שהשבת קרבה לבוא כן מגביר הסט"א את נסיונותיו לחבל בתהליך ההתקדשות.

דומה כי האמצעים השונים שנקטו קהילות ישראל במרוצת הדורות, שנועדו לזרז סיום המלאכה, ינקו חיוניותם מצפת. יתר על כן, תפקיד הזירוז הוטל על "חכם העיר"³³⁷. תיאור מפורט, המעיד על ארגון קהילתי, נמצא בדרישתו של ר' חיים פאלאג'י מאזמיר: "ישתדלו על ער"ש שיסגרו החנויות ... ויסובבו ב' ת"ח, אחד מצד אחד והאחר מצד אחר. וישלמו להם מהכולל בטוב"³³⁸. אך לא רק אזמיר התארגנה למשימה זו. עדות אחרת עולה

אור יום. והרי גם בסמוך נראה על ר' אברהם הלוי שהקדים ופעל כך "מחצות ליל ששי ואילך".
333 שכטר, הנהגות ר' משה ליריאה, סעיף י, עמ' 301. וראה גם הנהגות ר' אברהם הלוי, שם, עמ' 298, סעיף י.

334 קורא הדורות, מ ע"ב. וכך מדרוש גם ר' שלומיל מדרעזניץ באגרת שנתפרסמה בידי ש' אסף, קבץ על יד, ג(יג), ת"ש, עמ' קכג.

335 בראש תקוני שבת, שנדפסו בהמשך לתקוני תשובה מהאר"י מאת הרמ"ע מפאנו. וכן בטהרות הקודש, עמ' קיח. הכינוי 'ברוכים' ניתן לו כנראה על שם שהיה מכריז בלשון זו: 'שבת, ברוכים!'. ראה בניהו, תולדות, עמ' 346.

336 רחמי האב, כב ע"א.

337 ראה תכלאל עץ חיים, צו ע"א, המסתמך על חמדת ימים; כף החיים, סי' רנו אות ג; נוהג בחכמה, עמ' רח-ריא, סעיף ב. בהגהת רמ"א לשו"ע, סי' רנו, מדובר על "שליח צבור".

338 צוואה מחיים, אזמיר תרכ"ח, סי' מד, טז ע"א. ובהרחבה בספרו כף החיים, סי' כז ס"ק כט. עד כמה נושא זה היה חשוב לר"ח פאלאג'י ניווכח מסיפורו על חלום שחלם בשנת תרכ"ו כי רבני אזמיר הוכיחוהו שאינו מוחה די הצורך על עניני שבת, "ויהי בבקר הכרזתי בכל הבתי כנסיות שיזהרו הרבה" (נפש כל חי, מערכת ש אות טו"ב, מג ע"ב [ירושלים תשנ"ח, עמ' שד]). אכן, בספרו האחר, כף החיים, סי' כז ס"ק כז, עודד: "ואני אומר דהמכריז במבוי שלו ובשכונתו לומר הדליקו את הנר. זכו' הרבי' תלוי בו ויוסיפו לו שנות חיים".

בג'רבה, שכך כתוב בספר ברית כהונה, או"ח ערך שבת, סוף אות א: "מכל האמור מבואר דיש לראשי הק"ק ומנהיגיו להחזיק בב' תקנות הללו: א) התקיעות. ב) שמש המעורר. וכל המזכה את הרבים זכות הרבים תלוי בו". כדאי לציין את המשך עדותו שם, כי "בעלי החנויות סוגרים חנויותיהם תכף כששומעים קול הכרוז". ומה בוונציה? "ובעיר הזאת ויניציאה יע"א מצאתי להם מנהג זה שבעש"ק סמוך לשבת תוקעי' בחצוצרו' להבדיל את העם ממלאכה ג' פעמים, והוא מנהג טוב. וגם כשחל י"ט בעש"ק תוקעים כמנהגו ע"י עממים [= שאינם יהודים] להזהיר הנשים שיכינו עצמן להדליק"³³⁹. אין ספק שפעילות ארגונית זו קיימת גם בקהילות אחרות, וגם בימינו, ותוך הסתייעות באמצעים טכנולוגיים³⁴⁰.

ברם, יש לציין שהיו חריגים. הנה, המגן אברהם שהיה ער לחידושים הקבליים ולא נמנע מלצרפם למסגרת ההלכה, הרי בענייננו³⁴¹ הוא סבור שמותר לעסוק בפרקמטיא בע"ש מן המנחה ולמעלה. וכן לגבי סגירת חנויות: "העולם נהגו להקל ... ונראה שסומכין על דברי הט"ז הנ"ל דלית איסורא בכל גוונים". בנקודה זו, השיקול ההלכתי, ואולי ליתר דיוק: הרקע הכלכלי-החברתי, גבר על פני השיקול הקבלי³⁴².

כ. תוספת שבת

כבר חכמי התלמוד ראו לנכון לצמצם את משך זמן פעילות החולין ביום שישי בשל ההכנות המרובות. ברם, אם במקורות ראשוניים מן התקופה התלמודית ניתן היה להבין שמדובר בתוספת של פרק זמן ארוך ביום שישי, הרי "[בתקופת התנאים] עם הבירורים על מועד תחילת חלותה של חובת שביתת שבת והעמדתה למשעת השקיעה ואילך, נתפקקה מצוות תוספת שבת ... כתוצאה מקביעה זו הסתפקו רבים בתוספת שבת מזערית ביותר", בדרך כלל מן המנחה ולמעלה³⁴³.

למשל, אחד מחכמי אוסטריה הבולטים במאה הי"ג כתב: "צריכין ישראל למהר לביהכ"נ בערב שבת מפני שצריכין להוסיף מחול על קודש ולקבל השבת קודם שתשקע

339 מעשה רקח (על הרמב"ם), הל' שבת ה יח, ויניצאה תק"ב, קנח ע"א. על מנהג ירושלים ראה כף החיים, סי' רנו ס"ק ה.

340 וראה משה יאיר וויינשטאק, סידור הגאונים והמקובלים, כרך ד, ספר שני, ירושלים תשל"א, עמ' לד: "בהגיע זמן הדלקת נר שבת יסובב שמש עדת הספרדים בכל חוצות ורחובות מקום מגורת אחב"י ויכריז 'צינדער' (הדליקו את הנר. כעת מתצצרים או בחצוצרות או בשופר או פליטת קול ממכונית!) של בית הטבילה)".

341 סי' רנא ס"ק א. וראה דיון הלכתי בביאור הלכה, מאת מחבר משנה ברורה, על אתר; ילקוט יוסף, עמ' עג-עד.

342 אם הנחה זו נכונה, יש לה משמעות רחבה יותר בהקשר לבירור תהליכי השפעת הקבלה על ההלכה.

343 ראה גילת. פרקים. עמ' 315-320: יסודי ישורון. עמ' 136-144.